

ŽÁNROVÁ STRUKTURA SLOVANSKÝCH LITERATUR

Slavomír Wollman (Praha)

Zkoumání charakteru a vývoje slovesných druhů, jejich vzájemných vztahů, jejich seskupení a změn ve vývoji jednotlivých národních literatur i ve vývojovém procesu obecném patří už zhruba sto let k produktivním úkolům, vytyčeným francouzskou a ruskou srovnávací školou a sledovaným také zejména srovnávací školou československou.¹ Zjištění charakteristických rysů slovesného druhu a jeho postavení mezi ostatními druhy, jeho místa v žánrovém systému literatury v určitém historickém momentě a prostředí a za daných konkrétních podmínek se zde už nepovažovalo za fakt platný stále a obecně, jak to chápaly normativní poetiky od Aristotela k Boileauovi, ale vždy za první stupeň zkoumání historického a v tom ovšem také historickosrovnávacího. V žánrových studiích spojovaných střídavě se jménem typologie, eidologie, morfologie, genologie, Gattungsgeschichte objevovala se struktura žánrů nejen jako fakt synchronní, ale především jako fakt historický, jako komponenta určitého národního a mezinárodního slovesného procesu, jako stavební kámen a formativní faktor jeho proměnlivého literárněhistorického systému, v němž lze zjistit a evolučně vysvětlit soubor jejich relací. Komparativní výzkum se přitom přirozeně soustřeďoval na prvním místě na poznávání vzájemných vztahů mezi slovesnými díly, snažil se je usoustavit, zjistit jejich reálnou strukturu. Zatímco národněliterární výzkum se druhdy mohl spokojit se zařadováním slovesných děl do kontextu národní literatury podle představy o samozřejmě příslušnosti výtvorů určitého národa, jazyka, potažmo země do dějin národní literatury, komparativní výzkum - chtěl-li vyloučit subjektivní a kolektivní ideologická kritéria sounáležitosti - musil zvolit jako jediné atribuční kritérium poznané vzájemné vztahy a jejich struktury, aby mohl dokazovat, že slovesné výtvoří různých národností a zemí tvoří určitý systém. Zejména k systémům žánrů dospívala literární komparatistika právě poznáním strukturální souvislosti vývoje literárních druhů, jdoucí přes hranice národů a národních literatur. Proto i v názvu této

rozpravy zdůrazňujeme tuto stránku věci, myslíce samozřejmě nejen na vztahovou strukturu, ale i na žánrový systém jako celek.

Představa vyvíjejícího se systému žánrů v dějinách slovesného umění krystalizovala v četných monografických a syntetických pracích. Brunetière (1890) v tom ještě hledal analogii přírodního vývoje druhů v duchu mechanického evolucionismu. Ale byly už před ním práce Buslajevovy a Veselovského, které chápaly vývoj slovesných druhů historicky, tedy ve vztazích k vývoji společnosti a jako společenské výtvoary duchovní. V tomto smyslu se tvořily představy struktury druhu a rodu a žánrové struktury slovesnosti jako historicky proměnlivé kategorie zejména v přednáškách Veselovského nazvaných pregnantně Teorie poetických rodů v jejich historickém vývoji (1882). Tam a v následujících "kapitolách z historické poetiky" je už základní, pracovní koncepte a program, které byly a ještě budou východiskem, byt ovšem opravovaným a prohlubovaným pozdějšími badateli.

Vývoj literárního druhu, konkrétně zjištěná řada tvarů není přirozeně jednoduchý řetěz děl, navazujících na sebe bezprostředně a vždy po jednom. Opakujeme zde znovu, že mezičlánky žánrové (a vůbec každé) vývojové literární řady jsou tvůrčí subjekty - autoři, z nichž každý je příslušníkem určité společnosti a nositelem určitého osobního a společenského vědomí. Posloupnost v žánrové řadě je vždy dána tvůrčím aktem, historicky podmíněným výběrem z určité sumy tradic, z určitého souboru předcházejících modelů, jež se ve formovém vědomí daného autora v dané epoše promítají už jako soubor obsahových forem, zahrnujících prvky ideové emocionální (významové), tematické (předmětnostní), formové (tvárné aspekty) a jazykové (resp. jazykově stylistické). Autorská recepce a transformace předchozích tradic je vždy složitou interpolací celého jejich souhrnu, a to i v jednotlivých krajních případech, když je prokázán přímý a převažující vliv jednoho díla na dílo druhé.

Žánrová posloupnost slovesných výtvořů a sama existence žánrů je i přes tento fakt stále se opakující konkrétně historické a osobní volby dána obecně známou vahou tradic a zejména vahou a poměrnou stálostí již vytvořených obsahových forem, schopných uplatnění v rozmanitých funkcích a za různých podmínek. Sám tvůrčí akt volby však vylučuje neproměnnost žánrů a uzavřenost jednotlivých žánrových struktur v jakémkoliv směru.

Konkrétní historická struktura druhu, vyšetřená v jedné národní literatuře, není uzavřeným systémem v rámci této literatury. Specifické národní rysy takové vývojové řady plynou síce ze specifických podmínek vývoje národní literatury, tedy zejména ze společenství sociálně historických poměrů a ze společenství slovesných tradic, ale tyto tradice už v sobě zahrnují značnou míru tradic mezinárodních, které se postupně přejímají a včleňují do národního kontextu. Pro studium žánrů ovšem platí plnou měrou konstatování, že srovnávací výzkum je už součástí studia každé literatury národní: na každém stupni jejího vývoje odhaluje vztahy této literatury k jiným literaturám.² Ale platí zde také slova Vinogradovova, že "mezi zákonitostmi dějin

literatur a jazyků v období středověku a v nacionální epoše jsou podstatné rozdíly", a slova Konradova o hranicích mezi národnostmi na rozdíl od pozdějších hranic národů: "byly mnohem méně určité, styčné plochy různých národností bývaly poněkud nejasné, nemluvě už o jejich celkové nestálosti. Totéž lze říci o jazykových hranicích... Proto četná díla středověké literatury patřila současně ne jedné, ale několika národnostem Evropy."³ Slavisťe mohou pro to uvést dlouhou řadu dokladů, a to nejen pro středověk, ale dokonce pro století XVII. až XIX., tedy podle Konradova výměru pro "epochu národů". Ostatně sám Konrad hned ukazuje, že i v "epoše národů" v protikladu k "procesu osamostatňování jednotlivých literatur, ostře vyhraněných podle jazykového a nacionálního příznaku", působí "proces intenzivního rozvíjení mezinárodních literárních vztahů, tj. proces včleňování jednotlivých samostatných literatur do určitých společenství."

Nacionální vývojové řady, uváděné dějinami jednotlivých národních literatur, jsou často (zejména pro starší dobu) více konstruční a posteriori podle výběru tradic, k nimž se národní literatura jako ke svému dědictví hlásí dnes, než vědecky zjištěnou rekonstrukcí skutečné historické posloupnosti ideové uměleckých tvarů. Proto Vinogradov (l.c. 5) říká, že úplné dějiny nacionální literatury by měly zahrnovat aspon ve stručné podobě historickou poetiku literárních žánrů v jejich směnách, vzájemném působení a pronikání. Takovýmto postupem se však odhaluje vývoj v internacionálních souvislostech: historická poetika jako nauka o vývoji obsahových forem⁴ je vždy srovnávací.

Předem připravené žánrové aspekty, obsahové formy, přejímá literatura každé národnosti nebo národa podle své potřeby a dále je přetváří, při čemž kontakty s vývojem téhož druhu u jiných národností nebo národů zpravidla pokračují a dále působí na národní vývoj druhu. Tak se šířily po celém území Evropy základní slovesné druhy mediteránní antiky a raného řecko-římského křesťanského období (kronika, některé dramatické druhy, haglografie, didaktické druhy, řečnictví), tak sem pronikaly narativní druhy východní (povídka, pohádka). Přejímání žánrových modelů sehrálo rozhodující úlohu při formování dramatu, novely, románu u jednotlivých evropských národů. Nová recepce a transformace antických žánrů stála u kolébky některých nacionálních literatur za klasicismu (tak zejména u Francouzů). U jiných národů hrála podobnou úlohu v procesu jejich jazykové literárního obrození v XVIII. a XIX. století recepce žánrů, které sloužily už konstituováním nacionálním literaturám (to platí pro slovanské a neslovanské literatury střední, východní a severní, částečně však i jižní Evropy).

Ve spojitosti s některými slovesnými druhy lze přirozeně mluvit o samovzniku na různých místech za vhodných (ne vždy podobných) podmínek. Takto zřejmě vznikala ústní epika, lyrická písen, anekdota. Ale už v umělem eposu vážily více internacionální modely, prosazované tlakem dobové módy a společenského vkusu, než tradice domácí lidové epiky. Folklórní druhy epické a

lyrické se staly významným stylovým faktorem až v procesu nacionalizace písemnictví v souvislosti s formováním novodobých národů. Nevčlenovaly se však jen do písemnictví vlastního národa; ale působily často hned internacionálně.

Vyšetřování národnostní nebo nacionální specifiky žánrů je tedy možné jenom v konfrontaci s jeho vývojem u jiných národností nebo národů, která za typologickými, čistě morfologickými paralelami nejednou odhalí důležité internacionální spojitosti genetické a kontaktologické. Tedy např. puškinovská dramatická kronika, znamenající mezník v národní ruské dramatice první poloviny XIX. století, nemůže se vysvětlit bez vztahu k celé tradici evropské, počínajíc jmenovitě alžbětínskou shakespearovskou "history". Podobně žánrová struktura ruského realistického románu není vysvětlitelná bez zřetele k vývoji evropského románu, jehož celkový ráz byl později silně ovlivněn právě ruským románem. Naopak např. západní absurdní drama se právem spojuje s čechovovským dramatem (Kerr), ačkoli ruský model zde byl významově a funkčně transformován a právě doveden ad absurdum. Národní obrozenecká poezie česká nebo slovenská se opírá o ruské a jihoslovenské ohlasy a také o modely neslovenské, ale není proto méně národní a svébytná.

Stanovení národní specifiky žánru nesměřuje tedy k určení nacionálně autochtonní vývojové řady, ale ke zjištění specifických projevů, transformací a funkcí struktury žánru v kultuře určité národnosti nebo národa.

Zdůraznili jsme již také to, že struktura žánru jako historická vývojová řada není uzavřeným autonomním systémem, nezávislým na strukturách jiných žánrů, a že souvislost mezi žánry je dána už častým mezižánrovým průběhem syžetové řady, tedy posloupností formovaných základních obsahů, probíhajících různými žánry. Názornými doklady toho jsou transformace antických a biblických látek ve tvarech nejrozmanitějších žánrů, např. v slovenských literaturách. Žánrovou variabilitu ve vývoji syžetu, jeho žánrové a stylistické transformace podrobně demonstroval Vinogradov v citovaném díle na příběhu o dívce, milenci udušeném v úkrytu a sluhovi-vyděrači. Ukázal také, jak vývoj syžetu překračuje jednotlivé národní literatury, jak syžet prodělává jazykově stylistické, sociální a národní transformace a stává se nutně předmětem výzkumu mezižánrového a současně také mezinárodního, srovnávacího. Tím spíše to platí o vývoji druhu, skupiny žánrů a celého žánrového systému.

Už Veselovskij rozpoznal evoluční dynamismus v struktuře žánrů a z toho plynoucí historicko-chronologické spojitosti mezi jednotlivými druhy. Formuloval úkol zjistit historickou posloupnost slovesných rodů, objevit zákonitosti vývoje a směny druhů. Sovětský pokračovatel jeho školy, folklorista Propp, spravedlivě ocenil jeho historickou poetiku jako první pokus o vyšetření zákonitostí literárního procesu na rozdíl od popisných poetik a četných příruček "obecných" literárních dějin. Propp také už ve světle materiálu z východoslovanské epiky ukázal některé historicky pochopitelné slabiny této "celostné koncepce" Veselovského, který byl příliš "unesen" představou historické posloupnosti žánrů, myšlenkou a cílem "vysledovat tuto směnu, ukázat chronologický sled, v němž se objevily epos, lyrika, drama a román" (vlastní slova Veselovského) a "nepoložil si otázku koexistence žánrů".⁵⁾

Veselovskij se soustředil na problém geneze slovesných rodů, jejichž obecně platnou zákonitost viděl v určité chronologické následnosti, ve vytváření novějších žánrů ze žánrů starších. Pokusil se o univerzálně platné schéma v době, kdy ještě nebyla vypracována představa obecné (generální) literatury jako internacionálního slovesného společenství v určitém kulturním prostoru, ve kterém působí specifické podmínky a obecné zákonitosti spolu s podmínkami a zákonitostmi lokálními (podle národnosti nebo národů). Předpokládaná zákonitost posloupnosti druhů, vyvozená většinou z tvorby středomořského starověku a krátkým spojením zobecněná na hypotetický světový literární proces vůbec, musila se proto ukázat neúnosnou v jiné historické epoše při aplikaci na epiku ve východoslovanském kulturním prostoru s jeho specifickými podmínkami vnitřními a s jeho vnějšími spoji ke Skandinávii, Blízkému východu, Byzanci a střední Evropě.

My dnes ovšem nemyslíme na prehistorickou genezi žánrů ani na fantastickou literární paleontologii marrovců, kteří odkaz ruské srovnávací školy deformovali, ale na to, co vyrostlo z pozitivního podnětu historické poetiky Veselovského. Tedy především na konkrétně historické zkoumání složité dialektiky vývoje struktury různých žánrů, mezižánrových vazeb synchronních i postupných v slovesné tvorbě jednotlivé národnosti nebo národa i v internacionálním literárním společenství určité oblasti, měnící se podle specifických podmínek historickospolečenských, kulturních, jazykových nebo etnických.

Některé obecné a společné vlastnosti žánrové struktury celých mezinárodních literárních formací se již shodně objevují ve výsledcích žánrových výzkumů speciálních, národněliterárních i srovnávacích. Pro slovanské literatury přinesli takové výsledky Propp, Kravcov, Žirmunskij, Vinogradov, Jeremin, Gudzij, Ličačev, P. Wollman, Bogatyrev, Krejčí, Horálek, Hrabák, Skwarczynska, Lewański, Francev, Badalić, E. Georgiev, Dinekov, Canev a jiní, - pro západní van Tieghem, Curtius, Frye, Crane a jiní - a spolu s nimi celé okruhy dalších badatelů. Zřejmá je z toho především historická proměnlivost žánrových systémů podle dobových a místních podmínek, která se na přelomu historických epoch hlásí už nejen dílčími změnami v jednotlivých žánrech, ale pronikavými změnami systémovými. Aspoň v základě je už poznána nejmarkantnější celková proměna žánrového systému u Slovanů, kterou způsobil proces národního obrození. Méně pozornosti dosud na sebe soustředil převratný proces současný, jehož výsledek se může ukázat jako ještě pronikavější (zanikání většiny folklorních druhů, zrod nových žánrů rozhlasových, televizních, rozmach moderní písně a jejího vlivu na poezii a umělecký vkus vůbec, atp.).

Tento proces zasahuje většinu literatur střední, východní i západní Evropy a má v rozmanitých ideově uměleckých formacích specifické projevy, které je třeba teprve důkladně vyšetřit.

Už v synchronním a ještě výrazněji v historickém pohledu jeví se vztahy mezi žánry jedné žánrové struktury jako vztahy hierarchické. Mluví se pak o žánrech vedoucích a o žánrech méně významných nebo i okrajových. To plyne z potřeb společnosti v daném momentě a z jejího stavovského a třídního rozvrstvení. Při rekonstrukci celkového obrazu slovesné tvorby a její vývojové dynamiky se však nesmí vycházet jen z toho, co vedlo v nejvyšších vrstvách společnosti a co odpovídalo jejich vkusu, ale musí se brát v úvahu také to, co vznikalo a kolovalo v širokých vrstvách venkovského a městského lidu. Ruská a polská literatura druhé poloviny XVIII. století rozvinula sice "vysoké" druhy klasicismu, to však neznamená, že následující vývoj navazoval pouze na tyto žánrové modely. Pro tento vývoj byla spíše rozhodující lidová a pololidová tvorba se svou romantickou a cestopisnou povídkou, satirickým dialogem, drobnou komedií městské lidové scény, balagarem atd. Žánr klasické tragédie z petrohradského dvorního divadla stojí ještě v popředí při posouzení žánrového systému ruského. Jakmile však zkoumáme soudobou žánrovou strukturu celé východoslovanské oblasti, ukáže se značná váha školské hry, masopustní komedie a intermedia (obdobně jako u Slovanů západních a v kontaktu s nimi). Singšpíl se ve Vídni přes některé bufičské tóny u Nestroje může vedle velkého grillparzerovského dramatu chápat ještě jako půvabný lidový svéráz. Ale žánr této lidové zpěvohry, který v aristokratickoměšťanském divadelnictví vídeňské rezidence je hluboko v nížinách nejširších vrstev publika, nabývá v Praze a vůbec všude u porobených národů ve středoevropsko-balkánském kulturním prostoru klíčového postavení v žánrové struktuře, stává se přímo nástrojem národně a sociálně osvoboditelského zápasu.

Avšak ani žánrová struktura v určité kulturní oblasti není integrálním systémem s plnou a jednotnou vývojovou kontinuitou. To se týká žánrové struktury mediteránní, západoevropské, středoevropské a balkánské, východoslovanské, skandinávské. A vztahuje se to také na žánrovou strukturu slovanských literatur. Mimoto nutno vidět, že v rámci každé oblasti mohou existovat různá přechodná či trvalejší seskupení. Jistě nelze pochybovat o existenci určitých obecných a společných znaků slovesné tvorby na půdě habsburské monarchie, které se projevují mimo jiné i v žánrové charakteristice, ale stejně zjevné je i to, že to nejsou jediné mezinárodní svazky daných literatur a že samo seskupení bylo jen

dočasně. Při srovnávacím zkoumání žánrových struktur v kterémkoliv z těchto plánů nejde tedy o hledání nějakého výhradního evolučního principu, ale vždy o vyšetření konkrétně historického specifika určitého souboru mezižánrových spojů, transformací slovesně uměleckých struktur, postupů a zákonitostí pohybu žánrů v určitých historických podmínkách a v určitém literárním společenství. Nejde o vytrhování a vyčlenování toho kterého společenství z ostatních souvislostí pomocí argumentů žánrové morfologie, ale naopak o jeho včlenování do předpokládaného obecného procesu světové literatury, jak to odpovídá tradicím a cílům historické poetiky.

O žánrové struktuře slovanské slovesné tvorby z předkřesťanské epochy lze soudit jen z toho, co víme z kusých zpráv neslovanských pisatelů té doby a ze stop v pozdější ústní slovesnosti a v slovanských památkách písemných. Slovanský mýtus se základním obsahem vcelku shodoval s mýtem ostatních indoevropských etnických skupin v démonizaci přírody, v uctívání předků a v kultu bohů. Slované však, jak praví již Prokopios v VI. století, nic nevěděli o osudu a žili roztroušeně bez pevné státní organizace, bez poddanosti jednomu muži. Už proto nemohli vytvořit tak rozvinuté útvary báječné a hrdinské epiky jako Řekové, Románi a Germáni. Epická vazba bájeslovných náznaků, jež jsou k dispozici ještě od výzkumů Máchalových a Niederlových, byla slabá a nelze z ní usuzovat na větší mytickou skladbu. O složitější fabulaci z obrazu bohů není nic známo ani v případě Svantovitova kultu, ačkoli Arkona byla vyvrácena až v XII. století. Pověsti o původu kmenů a založení států, podané pozdějšími kronikáři (Nestorem, Kosmou, Gallem a jinými), mají snad v mnohém původní dopřací epické jádro, ale "narratio senum" už patrně souviselo se zakladatelskými pověstmi cizími a v kronikách se zřejmě dále zpracovávalo v duchu tehdejších internacionálních tradic, takže lze stěží identifikovat čisté slovanský kmenový substrát.

Z prvotního žánrového synkretismu jistě už před vznikem písemnictví se vyčlenila lyrická píseň milostná a pracovní (spjatá ještě částečně s kultovními praktikami), obřadní zařikadla a také už hry u příležitosti pohanských kalendářních svátků a při životních událostech, v nichž se uplatnily dramatické prvky. Podle pozdních ohlasů i per analogiam lze důvodně předpokládat pohádky, bajky a pověsti, zejména vampyrické, zčásti původní, zčásti už tehdy přejeté z arabského a italského východu, z normanského severu, ze západu a ovšem ze Středomoří. Stěhování národů, války a zvláště obchodní cesty už tehdy vytvořily čilou kulturní výměnu a interetnickou migraci.

Společným slovanským počátkem písemnictví, založeným hned na společném spisovném jazyce, se v procesu christianizace a zejména v důsledku cyrilometodějské akce stala staroslověnská literární kultura. V tomto literárním archetypu se uskutečnila uvědomělá recepcie středomořské žánrové struktury z kulturně tehdy vedoucí Byzance a částečně také ze západu a jihu (nejstarší překlad kázání je ve Frizinských památkách). Mocná vlna překladatelství rychle poslovanštila biblické druhy a jejich bohatstvím epických zvytů, ve značné úplnosti žalmy, dále pak modely žánrů rétorických, hagiografických a didaktických. Přejímalo se, jak ukázal Jeremin, nikoli celé rozkvetlé, ale už značně zesvětštělé bohatství žánrů a tvarů byzantských, ale vybíralo se podle aktuálních potřeb misijních - osvětových.⁶ Přesto se však hned na úsvitu slovanského písemnictví uplatnil např. i starý útvar ódicový, v Azbučné modlitbě a Proglasu naplněný patosem hrdoosti na výsostnou funkci rodného jazyka.

Původní slovanská literární tvorba začala ještě v IX. století v legendě jako klíčovém druhu epochy. Rychlé zdomácnění této obsahové formy ve všech slovanských oblastech ve spojení s příběhy slovanských mučedníků je faktem, třebaže mohou být spory např. o genetický, anebo jenom typologický vztah mezi nejstaršími legendami na Velké Moravě, v Čechách a v Rusku (Iljinskij - Gudzij). Obecně slovanský kontext se projevuje přes brzy dokonané rozdělení na oblast západního a východního ritu také v nejstarších kronikách a letopisech.

Antologický žánr v izbornicích, izmaragdch apod.,⁷ mravoučná poučení a pochvaly jsou už příznačné pro pravoslavné oblasti, které ve dvou velkých vlnách jihoslovanského vlivu na Rus vytvořily pevnou síť žánrových spojitostí jižních a východních Slovanů. Podobně se tvořilo žánrové strukturální společenství západoslovanské v legendě, duchovní písní, kronice a v biblickém překladatelství, důležitém pro překonání nadvlády latiny, dále pak v husitské písní, kazatelské a agitacní literatuře. Hranice ritu se přitom nestala hlubokým příkopem ani v duchovním písemnictví (církevněslovanská tvorba se nejen znovu objevovala v českých enklávách, ale trvala nepřetržitě v Římu podřízené Dalmácii), zatímco nové spoje vznikaly v druzích světských.

Formování prvního systému žánrů v písemnictví Slovanů se ani v počátečním období christianizace neomezilo pouze na oficiální druhy. Už v nejstarším překladatelství se uplatnily také apokryfy,

apokalypsy, zjevení, proroctví a první projevy internacionálního "oceánu" vyprávěcí tvorby. Tzv. Nikodémovo evangelium o sestoupení Krista do pekel bylo pravděpodobně přeloženo již na Moravě a odtud se přes srbské a bulharské opisy dostalo na Rus. Motivy byzantských románek a povídek prosákly do novelistických pasáží popisujících hříšná období světců v legendách. Tradice ústní tvorby, ještě do značné míry pohanské, pronikaly až do chrámů a pokoušely se ovládnout dramaticko-divadelní obřady. "Monstra larvarum" a "běsovská dějství" byla proto souhlasně potírána církevními vrchnostmi římskými a pravoslavnými; tyto osvědčily více urputnosti a kromě výrazné kyjevské skomorošské fresky z XI. století zničily přímé doklady tohoto světského dramaticko-divadelního tvoření, jež u západních Slovanů dalo bujnou frašku a provedlo sekularizaci a nacionalizaci velikonoční hry. Naproti tomu hrdinská epika a vojenské pověsti se v pravoslavné oblasti včlenily do žánrového systému podle potřeb státního a národně obranného boje.

Milostná lyrika se objevila u středoevropských Slovanů v písemnictví až ve výtvorech spjatých s poezií románskou a germánskou. Nesmí se však zapomínat, že trubadúrství v západním Středomoří vzniklo na kulturní půdě ovlivněné "bulharskou nečistotou", tj. bogomilskou herezí, jejíž původní slovanské písemnictví na Balkáně zničili protivníci. Na Balkáně se však brzy ujala romanticko-avanturní rytířská povídka. "Rumanac troiski" (povídka o trojčanské válce, rozšířená později v ruských verzích) byl už 1345 v Dalmacii přepsán spolu s Manasovou kronikou pro bulharského cara Ioanna Alexandra.⁸ "Rimancius" o Tristanovi je doložen 1369 v Zadru; odtud asi vychází ze "srbských knih" bělorusky upravená povídka o Triščanovi, Ancalotovi a Bovovi, zachovaná spolu s povídkou o Attilovi v Poznaňském sborníku ze XVI. století.⁹ Původně francouzský rytířský román o Bovovi (Buève d' Hanstone) z období křížových výprav, který se do Ruska mohl dostat různými směry, přešel tam už ve druhé polovině XVI. století do ústní tradice, až se obraz Bovy v pozdějším lubku přidružil k obrazům bylinných bohatýrů. Původně indická Historie sedmi mudrců tam putovala přes verze perské, židovské, latinské a polské. Východoslovanské povídky o Bruncvíkovi a o Vasiliji zlatovlasém vycházejí z předloh českých nebo polsko-litevských. O rozmanitosti cest a hustotě spojů svědčí také povídka o Petrovi Zlatých klířích a Magileně, porušitěná z polské předlohy, počátkem XVIII. století dvakrát ziramantizovaná a ještě před koncem XVIII. století dvakrát znovu

přeložená přímo z francouzštiny.¹⁰

Národní transformace a lokální adaptace jednotlivých mezinárodních syžetů vedly s pomocí tisku k rozšíření a zdomácnění povídkového žánru u všech slovanských národností. Pomalu se vytváří celý strukturální okruh populárních žánrů, sloužících širokým vrstvám obyvatelstva a zprostředkujících mezi útvary pěstovanými ve vedoucí vrstvě společnosti a mezi útvary folklórními. Žánrové strukturální vztahy a spoje střeoevropské a balkánské se setkávají ve východoslovanské kulturní oblasti, zprostředkují obsahové formy a formované obsahy (syžety) řecké, byzantské, východní i západní a vytvářejí na jedné straně národní podoby žánrové, na druhé straně strukturální spojitosti mezislovanské. Spolu s povídkou koluje v této sociální sféře pohádka s látkami domácími i internacionálními, cestopis, v němž dále působí i výtvořiny středověké poutnické tradice (palomničestva), pověsti a sbírky přísloví. K tomu se také druží produkt biblické parabely v kněžských exemplích, tradovaných v *Gestech Romanorum*.

Konečně je zde žánrové strukturální seskupení školské hry, k němuž patří nejen biblický kus a upravená antická tragédie a komedie, ale také intermedium, historická hra a panegyrik. Vlastní školské útvary a s nimi souvisící komické satirické, tragické a historické útvary, pěstované potulnými žáky, kantory, rybařky a ochotníky, se šířily po hustě frekventované magistrále dramatické literatury mezi Čechy, Slováky, Poláky, Ukrajinci, Bělorusy a konečně Rusy a přecházely pak k jižním Slovanům.

Druhy této obecně dostupné, středostavovské, měšťanské, až pololidové populární literatury, podle konkrétní náplně obsahových forem zábavné, dobrodružné, triviální nebo sentimentální, ale často už i národně emocionální a tendenční, vytvořily za několik století svého působení a zvláště v barokních proudech tradici prozaické epiky a dramatu, která měla velmi významné místo ve formovaném vědomí, uměleckém nazírání a obecném vkusu širokých vrstev společnosti v předvečer a v průběhu formování novodobých národních literatur. Také s tím zřejmě souvisí fakt, že klasicismus, který se svými vyhraněnými žánrovými normami a modely vytvořil u Francouzů celou epochu, přešel u Rusů a Poláků během jedné generace do sentimentalismu, preromantismu.

Ve střeoevropsko-balkánském humanisticko-barokním proudění v XVII. století se ze specifických podmínek zápasu protestantského a zejména bratrského školství v Česku, na Slovensku, v Uhrách

a Polsku s protireformačním školstvím o vzdělanost zrodil v díle Komenského moderní žánr didaktický s dosahem hned evropským. Současně se ze starší tradice a z aktuální potřeby vytvářely osobité obsahové formy historického pojednání a národně i slovansky tendenčního traktátu, sloužícího boji za obnovu samostatnosti, za překonání kmenové roztržičnosti, nebo za církevní unii, jež pro četné autory byla také prostředkem k dosažení národních cílů. Jedním z modelů historického spisování byla *Respublica Bohemiae* Pavla Stránského (1634). Spis *Dalmatince Mavra Orbiniho Il regno degli Slavi* (Pesaro 1601), přeložený na rozkaz ruského cara Petra Velikého Hercegovcem Savou Vladislavičem a vydaný Ukrajincem Feofanem Prokopovičem, zahajuje řadu traktátů - obran a apoteóz jazyka a národa slovanského, která sahá přes Wengierského a Ritera-Vitezoviče až k Balbínovi a Rosovi.

Lidová slovesnost a její epické, lyrické a lyricko-epické druhy se stávají předmětem obecného zájmu, literárního zpracovávání a následování v druhé polovině XVIII. století a na počátku XIX. století všude v Evropě. Ale v zemích středoevropsko-balkánského areálu a dále na východ není to výsledkem protihry roka a rousseauismu, nýbrž podstatnou součástí procesu formování moderních národních literatur, k němuž teprve v této době dozrály historické podmínky, a ovšem i součástí národně a sociálně osvobozenického zápasu v říši habsburské, turecké i carské. Využití obsahových forem epické poezie, lyrické písně, balady, romance, pohádky, bajky a jiných folklórních druhů při kladení základů žánrové struktury národního písemnictví zde probíhalo nejen u Slovanů, počínaje už Pesmaricí Andrijí Kačiče-Miošiče (1756), ale i u Rumunů, Maďarů a v sousedních německých zemích. Pro slovanské literatury je charakteristické v tomto období hromadné vytváření mezislovanských strukturálních spojitostí, při němž se na formování systému žánrů vlastní národní literatury široce podílejí také folklórní žánrové tradice jiných Slovanů; z nichž to nejsilnější proniká hned i do neslovanských literatur.

V průběhu revolučních procesů, které v Evropě v XVIII. a v části XIX. století měnily feudální společenskou strukturu, myšlenkovou a kulturní atmosféru, probíhala všude postupná hluboká přeměna žánrové struktury literatury, ovšemže v každé zemi nebo oblasti podle konkrétních společenských a literárních podmínek. V různých částech Evropy byla více méně vědomým cílem široce dostupná, celonárodní literatura. Radikální změna žánrového systé-

mu plynula přitom z negace zastaralých feudálních tradic, z překonávání vkusu a formového vědomí často úzce stavovského, daného rámcem starých třídních přehrad, jakož i z nových funkcí literatury a z působení nových literárních směrů. Ve střední, jihovýchodní a východní Evropě přistupoval k tomu specifickými rysy poznamenaný proces krystalizace moderních národů, celonárodních spisovných jazyků a národních literatur. Politické, lidovýchovné a národné osvobozenécké aspekty tohoto procesu se přirozeně odrazily v žánrové struktuře, v níž více než na západě se uplatňuje např. národné agitační báseň a píseň a historické druhy dramatické a epické, zobrazující slavné tradice národů. Mnohá díla a celé literární druhy zde ze společenské potřeby inklinují k typu populární literatury, někdy s větším či menším odstínem "triviálnosti", rozumíme-li jí rozcestí mezi estetickou náročností a obecnou přitažlivostí. Jsou v tomto procesu specifické rysy středoevropsko-balkánské, tak např. v žánrové strukturním společenství veselohry se zpěvy, v přeměně útvaru a funkcí opery je i na přelomu XVIII. a XIX. století. Jsou také specifické rysy východoslovanské, jako přímá recepce obsahových forem klasické poezie a dramatu, osvěcenské satiry a sentimentálního románu ze západu, pokračování poměrně autonomní tradiční folklórní struktury, z níž zde některé aktuální druhy (např. povstalecká hra) nemohly na rozdíl od střední Evropy přejít do písemnictví. Jsou však také žánrové strukturní jevy mezislovanské, zejména v literární transformaci folklórních žánrových modelů, v renesanci veršovaného eposu a v jeho přechodné převaze nad prozaickým románem, v heroikomickém eposu,¹¹ v lyricko-epickém poematu, v objektivní lyrice s patosem osvobození a solidarity Slovanů, v baladickém dramatu a vůbec v subsystému dramatických druhů a vidů¹².

Ve vlastním romantismu, který roste už z tohoto obrozenéckého procesu, vystupují do popředí žánrové modely polské romantiky (zejména v poezii a dramatu), jež mají hned úzké typologické i kontaktové vztahy k ruskému romantismu a působí rychle a hluboce na tvorbu českou a slovenskou (jak dokázal už Szyjkowski) a odtud dále na jihoslovanskou a jež zprostředkují také obsahové formy západoevropského romantismu.

V realismu přebírají tuto mezislovanskou roli žánrové modely a typy ruského románu, povídky, komedie, činohry. Jejich působení je internacionální v nejširším smyslu slova, ale blízkost jazyka, vědomí příbuznosti a společenství historických

osudů umožnily jejich zvláště hromadné a výrazné uplatnění a osvojení v slovanských literaturách, kde i proto dostala epocha realismu tak pevnou podobu. Poměrně silná druhá vlna romantismu zde do značné míry probíhá už ve formách, které razil realistický román a drama.

V proudění směrů moderny a avantgardy se v žánrové struktuře projevují především souvislosti v internacionálním seskupení středoevropsko-balkánském, kde se vcelku shodně zpracovávají také podněty ruské - vedle francouzských, německých a jiných. Na přelomu XIX. a XX. století ve všech slovanských i neslovanských oblastech střední a jihovýchodní Evropy ustupují zonální zvláštnosti a nastává značná univerzalizace ideově uměleckých směřování i obsahových forem, v kterých se na západě i na výchově reagovalo na pozitivismus a deskriptivní realismus na prahu proletářských revolucí. Velmi zřejmě se to projevuje i v jihoslovanských literaturách, jmenovitě v bulharské, kde simultánnost vývojových proudů a etap by nejspíše bylo možné pokrýt formulí o "zrychleném vývoji." Zde se specifická aglomerace literárních směrů moderny projevuje nikoli už jako pouhé dohánění (západní) Evropy, ale jako svébytný domácí proces. Podobně u ostatních "malých" národů slovanského Balkánu už nestačí mluvit o přejímání (ani o zrychleném přejímání) západních modelů, v dramatech např. Ibsenových, Strindbergových, Masterlinckových, d'Annunzioových. Vojnović, Krleža, ale už i takový Kosor, který právem pronikl na světové jeviště, jsou už spolutvůrci nových typů dramatu, stejně jako z jiných slovanských zemí Tolstoj (už od pařížské premiéry Vlády tmy, 1886), Gorkij, Przybyszewski a zejména Čechov, který se povzněl nad složitou protihru realismu-verismu, novoromantismu, impresionismu, expresionismu a symbolismu a zasahuje do světového dramatu dodnes jako stylovorný a žánrovorný model. V hierarchii žánrové struktury slovanských literatur vzrostla v té době znova úloha poezie, kde z podnětů symbolismu rostly čisté tvary filozofické reflexe u Březiny a nemnoha dalších, ale kde z těchto podnětů u Slavejkova, Kraska a jiných zněla naděje na budoucnost národa, a ještě u jiných, jako u Brjusova, Nazora, Javorova, se ozýval už hlas osvobozenického zápasu a revoluce.

Tento hlas zazněl naplno ve vlastní avantgardě, která jako všude v Evropě hledala rozbití starých forem a výsměch měšťáckému vespu, ale realizovala ho přímo ve službách revolučního boje.

Živá tradice mezislovanské literární vzájemnosti byla i potom sblí-
žujícím faktorem slovanských literatur přes hranice společenských
systémů a ve společném proudu literární a umělecké levice. Sou-
časné se však v literárním životě a v žánrové struktuře litera-
tury dostávaly opět ke slovu oblastní zvláštnosti, zejména se
vznikem sovětské literatury jako nové mezinárodní literární for-
mace. Příznačné rysy žánrového systému sovětské literatury (re-
voluční poéma, budovatelský román, patetické drama občanské vál-
ky, činohra nových společenských konfliktů aj.) pronikaly postup-
ně do žánrového systému střeoevropsko-balkánského jako modely
a současně se tam zčásti samostatně formovaly z obdobných pod-
mínek sociálního boje.

Emergentní faktor mezislovanské soudržnosti znovu vyzdvihla
druhá světová válka. To, co literární věda některých slovanských
zemí s vědomím zcela určitých ideových, tematických, formových
a tím i žánrových rysů označuje jako literaturu národněosvobo-
zeckého boje, je v tomto smyslu slovanskou záležitostí. Dosah
tohoto faktu pro společenství žánrové struktury slovanských li-
teratur je velmi zřetelný už i z dosavadních výzkumů amatérské
tvorby podpolí a z partyzánského folklóru.

Tyto spontánní jevy připravovaly půdu pro poválečné sblížo-
vání literatur evropských socialistických zemí, z něhož se rodí
socialistická literatura jako mezinárodní literární formace. Zá-
roveň však tyto jevy s celkovou vahou tradic zajistily přetrvá-
ní mezislovanského literárního společenství, a tím i jeho žánro-
vé systémových znaků. I v této souvislosti platí to, co v disku-
si na IX. sjezdu slavistů v Kyjevě 1983 zdůraznila Světlana Šer-
laimová, že vznikem a rozvojem socialistické literatury jako "for-
mačního společenství" - společenství na půdě shodného společen-
ského řádu - se nepopírá a neruší tisícileté slovanské literár-
ní společenství.¹³

V literatuře druhé poloviny XX. století probíhají velmi čet-
né žánrové změny, přechodné, trvalé, dílčí i systémové a pouze
důkladný srovnávací výzkum určí, co z těchto změn náleží k obec-
nému literárnímu procesu, co je produktem socialistické litera-
tury a co je součástí slovanského, či některého jiného společen-
ství, anebo jen některé národní literatury. Jako jev vyznačující
žánrovou strukturu slovanských literatur lze jistě uvést hr-
dinskou poezii, jež se zrodila z protifašistického zápasu před
válkou a za války a jež pokračovala ještě po válce. Do značné

míry do tohoto kontextu patří i tzv. válečný román svým závažným žánrovým typem panoramatu a kroniky s patosem obrany proti vetřelcům, přestože tento typ má své modifikace i v evropských neslovanských literaturách. K formativním elementům socialistické literatury nutno naproti tomu počítat především ty žánrové změny, které plynou z kulturní revoluce (ústup a zánik žánrů literárního braku, vznik nových forem agitační poezie, rozvoj epických forem, umožňujících zobrazení člověka v procesu práce a.j.). Velmi nápadné a důležité žánrové změny však nastávají také pod vlivem obecného historického procesu, a jsou proto obdobné ve všech zemích, kde průmyslová a vědeckotechnická revoluce vytváří nové podmínky společenského a uměleckého života. S tím souvisí rychlý a hromadný ústup žánrů tradičního folklóru, ohromný vzestup populární písně a její dalekosáhlá internacionalizace v obsahu a zejména v slovesném a hudebním výrazu a stylu, vznik a rozvoj četných nových literárně dramatických druhů ve filmu, rozhlasu a televizi, který ve velkém rozsahu přesouvá těžiště zájmu vnímatele z čtení na dívání a v hodnocení tvůrčího podílu ze spisovatele na scenáristu a režiséra. Nicméně i zde se nabízí vědecký komparatistický úkol zjistit zvláštnosti těchto jevů v jednotlivých národních literaturách, společenstvích a větších areálech.

V úvodu tohoto pojednání bylo připomenuto, že zkoumání slovesných druhů vedlo k poznání jejich systémové povahy neomezené rámcem národní literatury, ale zakotvené v obecném vývoji a že chápáním historicky se vyvíjejícího žánrového systému jako problému srovnávací literární vědy se nezbytně dospívalo k svstémovému pojetí obecného slovesného vývoje a jeho rozmanitých mezinárodních složek. Bylo také vysvětleno, že při systémové orientovaném srovnávacím výzkumu záleží především na poznání vzájemných vztahů mezi slovesnými tvůrky, z něhož teprve rezultuje jejich atribuce k těm či oněm literárním systémům, ukáže-li se, že jednotlivé relace tvoří strukturu, která teprve systémem dokazuje. Jinými slovy řečeno, konkrétní srovnávací studium, zvláště také geneologické, se nemůže spokojit s obecnou detekcí literárních systémů, konstatováním jejich zpočátku hypotetických, později podle možností a konkrétních okolností dokazovaných kontur, ale musí zejména vyšetřovat historicky proměnlivé soustavy relací, vztahové struktury, k nimž zkoumané tvůrky náleží, jimiž se hlásí často, ne-li zpravidla do několika vzájemně propojených systémů obecného vývoje.

Předložený pokus zachytit ve zkratce žánrovou strukturu slovanských literatur v jejím historickém vývoji, změnách, vnějších souvislostech a vnitřní diferenciaci je orientován tímto směrem. Ukazuje, tuším, dosti názorně, že výklad žánrového vývoje v určité skupině literatur je možný jen se stálým zřetelem k historickospolečenským okolnostem a že nutné přihlíží k obec-

nému i národnímu literárnímu vývoji, k stavovským, třídním i všeobecně přijímaným faktorům vkusu a módy, k působení literárních a uměleckých stylů a směrů, tedy k dalším činitelům, jejichž speciální srovnávací problematika tvoří spolu s problematikou žánrů výzkumné pole historické poetiky. Také tím chce být jedním z předběžných příspěvků k úvahám o historické poetice, které jsou znovu na pořadu dne a které se záhy mají stát předmětem diskuse na X. mezinárodním sjezdu slavistů.

Poznámky

- 1 O tom podrobněji Wollman, S.: Srovnávací literární slavistika v Československu, *Slavia* 36 (1967) 300 - 311. - O problému samém viz též v příspěvku *Sistema žanrov kak problema sravnitel'no-istoričeskogo literaturovedenija*, in: *Problemy sovremennoj filologii*, Moskva 1965, 341 - 349, a dále v *Šláncích Systém žanrů jako problém srovnávací literární vědy*, *Slavia* 55 (1986) 9 - 18, a *Systémový výzkum slovesného vývoje*, *ibid.* 113 - 127, na které navazují.
- 2 Paul van Tieghem: *Le préromantisme. Etudes d'histoire littéraire européenne*, Paris 1924. 9 et pass.
- 3 Vinogradov, V. V.: *Sjužet i stil'. Sravnitel'no-istoričeskoe issledovanije*, Moskva 1963, 8. - Konrad, N. I.: *Problemy sovremennoj sravnitel'nogo literaturovedenija*, *Izvestija AN SSSR, OLIIJA* 18 (1959) 332.
- 4 Termín "obsahová forma" (soderžatel'naja forma) srov. v díle *Teorija literatury. Osnovnyje problemy v istoričeskom osveščeni. Rody i žanry literatury*, Moskva 1964, zejména v části Gačev, G. D. - Kožinov, V. V.: *Soderžatel'nost literaturnych form*, s. 17 - 36. - Chrapčenko, M. B.: *Istoričeskaja poetika: osnovnyje napravlenije issledovanij*, in: *Istoričeskaja poetika. Itogi i perspektivy izučenija*, Moskva 1986, 13 - 14, nedávno upozornil na nebezpečí zaměnování historické poetiky historií, umělecké technologie, historií střídajících se forem, byt by se jim říkalo "obsahové formy"; zdůraznil nutnost zkoumat způsoby a prostředky poetického ztvárnění v široké duchovní a estetické perspektivě se zřetelem k jejich sémantické funkci. Tento kategorický postulat ovšem sdílíme: pokud se v tomto smyslu obsahovou formou nemíní formovaný obsah, tedy sémantická jednotka, ztrácí termín hodnotu a může vést k nedorozuměním.
- 5 Propp, V. Ja.: *Osnovnyje etapy razvitija russkogo geroičeskogo eposa*, in: *Issledovanija po slavjanskomu literaturovedeniju i fol'kloristike. Doklady sovetских učenyh na IV meždunarodnom s'jezde slavistov*, Moskva 1959, 295.
- 6 Jeremin, I. P.: *O vizantijskom vlijanii v bolgarskoj i ruskoj literaturach IX-XII vv.*, in: *Slavjanskije literatury. Doklady sovet'skoj delegacii. V meždunarodnyj s'jezd slavistov*, Moskva 1963, 5 - 13.
- 7 O žánrovém charakteru sborníků viz Lichačev, D. S.: *Sistema literaturnych žanrov drevnej Rusi*, *ibid.* 51.
- 8 Murko, Mathias: *Geschichte der älteren Süslavischen Literaturen*, Leipzig 1908, 181 - 182.
- 9 *Ibid.* 183 - 184, 218. - O Tristanovi nejnověji Emanuela Sgambati v monografii o šíření této látky k Slovanům.
- 10 Gudzij, N. K.: *Istorija drevnej ruskoj literatury*, Moskva 1953, 437, a Wollman, Frank.: *Slovanství v jazykové literární obrození u Slovanů*, Praha 1963, 47; v obou dílech se pojednává o migraci povídkových látek. - Srov. též O Vasiliji Zlatovlasém, královičeské země. Z ruského rukopisu z počátku 18. století přeložila a studii napsala Světlá Mathausarová, Praha 1982.

- 11 Krejčí, Karel: Heroikomika v básnictví Slovanů, Praha 1964.
- 12 Srov. o tom Wollman, S.: Základní problémy dramatu v slovanských literaturách XVIII. a XIX. století, in: Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů, Praha 1963, 231 et pass.
- 13 Cituji podle vlastního záznamu diskuse na zasedání 8. IX. 1983